

Derrida le déconstructeur

1996. áprilisának nagy meglepetése volt, hogy gyors egymásutánban két Derrida interjúra is sor került, két francia televíziós csatorna műsorában is megjelent a sokat vitatott filozófus, aki saját bevallása szerint ezt megelőzően 1982. januárjában lépett utoljára a kamerák elé. Az első interjú a TV5 International, a franciául értő külföld számára sugárzott „nemzetközi” csatorna műsorában hangzott el — amely Magyarországon is elég széles körben fogható — 1996. április 14-én, a vasárnap déli „Références” című interjú-sorozatban. Derrida második televíziós szereplése gyorsan, kilenc nap múlva, április 23-án követte az elsőt, a francia országos közszolgálati televízió, az Antenne 2 éjszakai kulturális adásában, a „Cercle de Minuit”-ben. Erről a kivételes alkalomról az aznapi Le Monde is beszámolt, ám Derrida néhány nappal korábbi televíziós szereplését nem említi. Az alábbiakban arról az interjúról adunk ismertetést, amelyet Derrida a TV5 riporterének, Philippe Lapousterle-nek adott április 14-én.

Lapousterle nem titkolt büszkeséggel hívta fel a nézők figyelmét arra a tényre, hogy Derrida milyen ritkán ad interjút, sőt milyen ritkán jelenik meg a képernyőn, pedig a neves Economist hetilap a világ tizenkét legbefolyásosabb embere közé sorolja, olyan ismert személyiségek társaságában, mint Vacláv Havel vagy Soros György. Az 1930-ban Algériában született Derrida elsősorban filozófusnak tartja magát. Rangos egyetemek, többek között a cambridgei egyetem díszdoktora, ahol doktorrá avatását heves vita előzte meg. Lelkes hívei mellett ugyanis számos ellenfele is akad, de ez nem zavarja, mert szereti a vitát és a harcot. A nyilvánosságtól tehát egyáltalán nem irtózik. A televízióban mégis keveset szerepel.

Derrida tiltakozik az ellen a feltételezés ellen, hogy ő ne szeretné a televíziót. Szereti, de inkább csak mint néző. Az Antenne 2 adásában hosszabban is beszélt a televízióhoz való viszonyáról, sőt a Laure Adlerral folytatott beszélgetés teljes egészében a televízióról szólt. Ekkor tudtuk meg azt is, hogy első és eddig utolsó, 14 évvel ezelőtti megjelenésére a televízió képernyőjén is csak egy aktuális politikai szenzáció adott alkalmat, a prágai rendőrség rövid időre letartóztatta Derridát a Charta 77-nek nyújtott támogatása miatt. A TV5-beli fellépése tehát Derrida első érdemi televíziós szereplésének tekinthető.

A TV5 riporterének annyit elismer, hogy a televíziós szereplés körülményeitől idegenkedik, részletekbe azonban nem bocsátkozik, mert ez az interjú másról szól. Antenne 2-beli szereplését kell segítségül hívni ahhoz, hogy megértsük, mire is céloz. Nemcsak a televízió általános konformizmusa iránt bizalmatlan, hanem az a mód is nyugtalanítja, ahogy ez a közeg az eseményeket, nyilatkozatokat saját céljainak megfelelően megszűri, ahogy sugallja a látottak értelmét, és fokozatosan megmásítja a nyilatkozók eredeti mondanivalóját. Talán nem mindig tudatos manipuláció hatására történik a változás, mégis sokan felfigyeltek már erre a jelenségre. Még inkább zavarja, hogy a többértelműség, a szöveg egymásra épülő jelentésszintjei és ezek kölcsönhatása, amelyet a nyomtatás képes érzékeltetni az olvasóval, nem tud a tv képernyőjén áthatolni.

A televízió ebben az esetben láthatólag igyekszik Derrida kedvében járni. Kétségtelen, hogy ennek az interjúnak a körülményei nem szokványosak. A hagyományos stúdió-beszélgetések némileg sivár díszletei helyett meglepő kép fogadja a nézőt. Első pillantásra azt hisszük, trópusi őserdőbe vagy legalábbis üvegházba kerültünk, a képernyőt ellepik a színes virágok, kúszónövények. Maga Derrida is piros ingben ül a virágerdő közepén. Később fokozatosan tudatosul bennünk, hogy Derrida otthonában vagyunk, verandát, esetleg télikertet látunk.

Szokatlannak mondható az a körülmény is, hogy Derrida első interjúját egy olyan televíziós csatornának adta, amelyet talán leginkább a hazai Duna TV-hez hasonlíthatnánk, vagyis műsora egyértelműen a külföld számára készül, azzal a különbséggel, hogy Franciaország területén ennek az adónak a műsora gyakorlatilag nem nézhető, mert a kábelhálózatok nem közvetítik. Így a franciák — és maga Derrida is — leginkább csak akkor nézik, ha éppen külföldön tartózkodnak.

Felmerül a kérdés, mi lehet az oka, hogy Derrida, a televízióval szembeni idegenkedését legyőzve, két alkalommal is megjelent a képernyőn. Talán nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy a közelmúltban az Odéon színházban rendezett Derrida-est nagy sikere, a nagy tömegek érdeklődése nemcsak kellemesen lepte meg a nehéz szerzőnek számító filozófust, amint ezt maga-is elismeri, hanem arra is ösztönözte, hogy népszerűbb formában is beszéljen a filozófia kérdéseiről, és ne csak a szűkebb szakmai körökhöz szóljon. Szélesebb közönség is szeretné jobban megérteni az egyre érthetlenebbé váló világot. A kérdező riporter is elismerte: a Derrida-est bebizonyította, hogy sokan vannak, akiket nemcsak a népszerű televíziós sorozatok és az Internet érdekelnek, hanem elvontabb kérdésekről is szeretnének hallani.

A másik ok nem fogalmazódott meg ennyire egyértelműen, inkább csak az interjú felszíne alatt húzódott végig egy a kérdező részéről provokatívnak szánt gondolatmenet, jól átgondolt és felépített kérdéssorozatba rejtve. Ez kínált lehetőséget Derridának, hogy tanait népszerűbb formában is megvédhesse, és mérsékelje azt a kedvezőtlen benyomást, amelyet követőinek vulgár-derridizmusa alakított ki a szélesebb közönség körében. Talán ezt a feltevést támasztja alá az a tény is, hogy Derrida feltűnően világos, közérthető, szinte ismeretterjesztő stílusban szólt a hallgatóságához.

Fontosnak tartotta azzal kezdeni az érdemi interjút, s ezzel mintegy kiemelni, hogy bár élete nagy vállalkozásának a filozófiai szövegek elemzését, értelmezését és újraértelmezését tartja, amivel a szűkebb szakmának tartozik, ugyanilyen fontos számára állampolgári-világpolgári kötelessége is, hogy a filozófia tanulmányozása során szerzett tudását felhasználja kora problémáinak értelmezésére és a megoldások keresésére. A filozófiai szövegek értelmezése nem maradhat a tudományos intézmények falai között, hanem ki kell vinni a közéletbe.

A filozófiai szövegek elemzésével Derrida keresi azt a vezérfonalat, amely összeköti a filozófiai világörökséget, szövegtől szövegig vezeti a kutatót, és összefüggő rendszert alkot belőlük. Ennek a hatalmas elemző munkának a módszere a dekonstrukció.

Az interjú középpontjában is a dekonstrukció fogalmának bemutatása áll. A dekonstrukció mára összekapcsolódott Derrida nevével. A kifejezést nem ő találta ki, csak sajátos, új értelmet adott neki. Korábban a francia nyelvben kétféle értelemben használták ezt a szót:

egyrészt nyelvtani elemzést, másrészt lebontást, szétszedést jelentett, főleg műszaki és építészeti szakszövegekben. Derrida munkásságában szintén szakkifejezéssé vált, jelentése azonban ebben az összefüggésben a francia „désédimentation”-nal írható körül a legjobban, azaz a szövegeknek a múlt hordalékától való megtisztítását, az idők folyamán rájuk rakódott „üledék”, lerakódás eltávolítását jelenti. Visszafelé halad az időben, amelynek során nemcsak az irodalmi és szakrális, hanem a filozófiai, jogi és tudományos szövegekre is egyre több értelmezés-réteg rakódott le. Nemcsak a szövegek, hanem a fogalmak és intézmények sem mentesek ettől az üledéktől.

Az idők folyamán ezek az értelmezés-rétegek nemcsak felhalmozódtak, egymásra épültek, hanem beépültek magukba a szövegekbe is, és szerves részekké váltak. Ezért ma már nagyon nehéz az eredeti szöveget a rárakódott értelmezésektől világosan különválasztani és helyreállítani. A szöveg és értelmezése azonban nem mindig illeszkedik tökéletesen, szervesen egymáshoz, és ahol szembetűnő az eltolódás („disjointure”) a kettő között, ott működésbe lép a természetes dekonstrukció, önkéntelenül is keressük a magyarázatot az eltérésre, más szempontból, más oldalról próbáljuk megközelíteni a problémát. A természetes dekonstrukció hatása egyszer csak úgy tekintünk a szövegre, mintha először látnánk, és olyannak látjuk, mintha új volna.

Derrida tudatosítani akarja a nézőkben, hogy a dekonstrukció nem negatív fogalom, nem jelent negatív hozzáállást az elemzés tárgyához. (Gyakori kifogás ugyanis Derrida módszere ellen, hogy az elemzés végére nem marad a szövegből semmi.) Derrida szerint azért pozitív a dekonstrukció, mert állítást, elkötelezettséget és ígéretet tartalmaz: állítást, azaz visszatérést a genealógiai eredethez, elkötelezettséget az értelmezések rétegeinek időrendben való következetes nyomkövetésére, a sorrendiség megállapítására, történetük feltárására, és ígéretet arra, hogy megértjük, hogyan vált ez az egész folyamat és eredménye örökségünk részévé. Másként megfogalmazva Derrida szerint a dekonstrukció „genealógiai anamnézis”.

Derridát gyakran éri az a vád is — amit a riporter világosan ki is mond —, hogy olyan értelmet tulajdonít az elemzett szövegeknek, olyan rejtett mondanivalót fedez fel bennük, aminek még a gondolata sem merült fel a szerzőkben, sőt esetleg éppen ellentétes a szerzők szándékával. Derrida másképpen látja a kérdést. Úgy gondolja, hogy az ő értelmezései benne vannak ugyan a szövegek-

ben, de marginalizálva, félretolva, kiszorítva („latéralizé”). Ő csak meglátja ezt a perifériára szorított értelmet, de nem ő maga találja ki. Az természetesen előfordul, hogy más szempontokat vesz figyelembe, mint a hivatalos értelmezések, pl. politikai, történelmi, lélektani szempontból közelít a szövegekhez, fogalmakhoz, ezeket a szempontokat helyezi előtérbe, és ezzel lebontja, dekonstruálja a hivatalosan elfogadott, kanonizált értelmezést, ami privilégizált helyzetben volt eddig. Nem hajlandó elismerni, hogy ezzel meghamisítaná a szöveg értelmét. Az ő szemében a kanonizált értelmezés egyfajta cenzúra, amely korlátot szab más értelmezéseknek. A dekonstrukció tehát a cenzúra megszüntetésére, feloldására tett kísérlet. A hivatalos értelmezés is kiemel bizonyos szempontokat, míg másokat háttérbe szorít. Derrida nem hajlandó figyelembe venni a bevett, általánosan elfogadott értelmezést, hanem lehetőleg úgy szemléli a szövegeket, mintha először látná őket, rácsodálkozik. Így alternatív olvasat keletkezik, és ez erős indulatokat vált ki. A korábban lényegtelennek tartott elemek előtérbe kerülése ugyanis valóban változtat a szöveg értelmén, különösen a filozófiai szövegek esetében. A dekonstrukció lassú folyamat, a szöveg értelme nem tárul fel azonnal az elemző előtt, csak lassan, fokozatosan, hosszabb idő alatt és sokszori újraolvasás után bontakozik ki. Ezért semmi esetre sem szabad a dekonstrukciót elsietni. Derrida úgy érzi, hogy a nagy filozófusok, pl. Platon, Nietzsche művein még rengeteget kell dolgoznia, bár a szövegeket már sokszor elolvasta. A sokszori újraolvasás, néha még a gépies ismételtetés is (pl. a rituális, szakrális szövegek kötelességszerű napi olvasása, mormolása) vezethet szokatlan felfedezésekhez, spontán dekonstrukcióhoz.

Derrida számára nincs nagy és jelentéktelen szöveg. Nem ismer olyan szöveget, amelyet ne lenne érdemes elolvasni. A kérdés csak az, milyen szempontból érdekes egy szöveg. A lényeg az, hogy a szöveg nem tárgy. Minden szöveg mögött egy „hang” (voix), azaz egy élő ember rejtezik, és ezért mindegyik másképpen szól hozzánk. A hang sajátosságai szabják meg, hogyan reagáljunk a szövegre, más-más dekonstrukciós szabályok következnek belőle.

Nem von éles határvonalat Derrida az irodalmi, filozófiai, jogi, politikai, történelmi és tudományos szövegek között sem. Sőt érdeklődésének középpontjában ma elsősorban a jogi, politikai és történelmi szövegek állnak, de a vizsgálódásba időnként szépirodalmi szövegeket is bevon kiegészítésként. A közelmúlt európai

eseményei, különösen a nemzetállam eszméjének és a nacionalizmusnak a feléledése és az ebből származó problémák hatására fordult a befogadás-idegengyűlölet kérdéskörének vizsgálata felé. Nyelvészeti és szemantikai elemzést végez az „hospitalité-hostilité” ellentéppárral kapcsolatban, jogi szempontból pedig a menedékjog (droit d’asile) történetét vizsgálja. Különösen érdekli, *hogyan hat a tömeges bevándorlás az embereknek a menedékjoghoz való viszonyára, a befogadásra és idegengyűlöletre, és miként jut mindez kifejezésre a jogban. Vizsgálódásaihoz irodalmi szövegeket is segítségül hív. (A legfontosabb vizsgált szövegek Platontól, Kanttól és a szépirodalomban Klossowskitól származnak.)

Nem mulasztja el Derrida, hogy válaszoljon egy tevékenységét ért másik bírálatra is, azért, hogy mindjárt meg is cáfolja. Nem igaz az a vád, mondja, hogy szerinte nincs szükség gondolkodásra, mert a szöveg csak a beszéd közben születik, gondolataink beszéd közben alakulnak ki. Ő ilyet soha nem mondott. Annyit ismer el csupán, hogy ő is osztja a modern nyelvészet és nyelvfilozófia egyik irányzatának, a pragmatikának azt a nézetét, hogy kétféle beszédaktus létezik: konstatáló, megállapító, ami már ismert, létező tényeket állapít meg, és performatív, cselekvő, ahol maga a kimondás a cselekvés (pl. esküszöm, ígérem, de még az olyan fordulatok is, mint ‘az előadást megnyitom’). Azt is elismeri, hogy szerinte a nyelvben nehezen lehet a konstatáló és a performatív elemeket szétválasztani. Mint ahogy nem könnyű elkülöníteni egymástól a gondolkodást és a beszédet, a beszédet és a cselekvést sem. Derrida nem fogadja el azt a sorrendet, ami egyben érték-hierarchia is, hogy először gondolkodunk, azután beszélünk, azután leírjuk, amit mondtunk. Ilyen hierarchia számára nem létezik. A nyelv alaki és gondolati-tartalmi elemei, a kimondott szó és az írás az ő szemében szerves egységet alkotnak. És nem véletlenül, mert a gondolkodás és közlés hordozója, a nyelv nagyon régi, sőt ősi, a ma emberénél sokkal régebbi eredetű, emberré válásunk folyamán velünk együtt alakult ki. Nem mi, modern emberek csináltuk, hanem nemzedékek végtelen sora formálta, tőlük kaptuk örökségbe. Ezért nem tekinthető puszta eszköznek, hanem előfeltétel, megkerülhetetlen tényező. Nemcsak megelőzi a ma élő egyén gondolkodását, beszédét, hiszen sokkal régebbi nála, és már évezredekkel születésünk előtt is létezett, hanem formálja is, és korlátot is szab neki. Mert a nyelvet készen kapjuk, keretet, formát ad gondolatainknak, de

korlát is, korlátozza önállóságunkat. Eredetiségre csak a nyelv határain belül van lehetőségünk, szokatlan szófordulatokat, nyelvi szerkezeteket alkothatunk. Ebből azonban nem következik, hogy gondolkodás nélkül is lehet beszélni vagy írni.

Az interjú befejezésekként Derrida megemlíti még, hogy a szövegelémzés iránti érdeklődése, sőt szenvedélye nem vezethető vissza egyetlen indíttásra, okra vagy hatásra, inkább sok tényező kölcsönhatásából született. Az algériai francia iskola hatását éppen úgy említheti, mint párizsi tanulmányait, professzorait, barátait és olvasmányait. Az ösztönzések, amelyeket tőlük kapott nagyon értékesek voltak, és hozzájárultak a dekonstrukció módszerének kialakításához.

Szeged

Szabó Enéh